

Фонетична основа мовного матеріалу в початкових класах

У статті розглянуто актуальні проблеми формування фонетико-орфоепічної компетенції учнів. Розкрито питання вивчення мовного матеріалу в початкових класах на фонетичній основі. З'ясовано лінгвістичні основи та лінгвістично-дидактичні принципи вивчення фонетичного матеріалу в початковій школі. Окреслено реалізацію системи роботи під час опрацювання фонетичного матеріалу в початковій школі; презентовано тренувальні вправи: фонетичний розбір, робота з орфоепічним словником, навчальне списування, диктанти різного виду (творчий диктант-переклад, вибірковий, словниковий), заучування напам'ять добірок слів на певні орфограми; прийоми: свідоме артикулювання, наслідування, усвідомлюване творення засвоюваного звука, мовний самоконтроль, порівняння, протиставлення, усвідомлення школярами звукових закономірностей мови, розвитку навичок мовлення.

Ключові слова: фонетико-орфоепічна компетенція, учні початкових класів, фонетична основа мовного матеріалу.

Постановка наукової проблеми та її значення. Основним завданням початкової ланки освіти є формування мовно-мовленнєвої особистості, яка вільно і комунікативно виправдано володіє уміннями і навичками в усіх видах мовленнєвої компетентності, а особливо – фонетичної. Фонетика має особливе значення, оскільки без розуміння природи фонетичних явищ неможливим стає вивчення орфографії та правопису, адже цей мовний матеріал має звукову основу.

Актуальним наразі у методиці викладання української мови залишається питання про вивчення мовного матеріалу в початкових класах на фонетичній основі, адже основою орфографічної грамотності є уміння співвідносити фонетичний і графічний образи слова, позначати звуки слова відповідними буквами без пропусків, замін, вставлень і перекручень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема оволодіння молодшими школярами фонетичними знаннями, дослідження умов підвищення ефективності цього процесу представлена в працях багатьох педагогів та методистів, зокрема М. Бардаша, А. Богуш, М. Вашуленка, Н. Воскресенської, Г. Коваль, М. Львова, І. Мельниченко, М. Пентилюк, Л. Райської, Л. Симоненкової, С. Яворської та ін.

Різні аспекти проблеми формування мовленнєвої компетенції знаходимо в низці дисертаційних робіт. Зокрема: формування фонетико-орфоепічної компетенції у студентів (Н.Босак), навчання виразності мовлення у дошкільнят (О. Амацьєва), коригування вимовних навичок першокласників (О. Паскаль) та ін.

Метою статті є ослідження процесу формування фонетичної компетенції учнів початкових класів.

Завданнями дослідження є:

1. З'ясування лінгвістичних основ та лінгвістично-дидактичних принципів вивчення фонетичного матеріалу в початковій школі.
2. Окреслення реалізації системи роботи під час опрацювання фонетичного матеріалу в початковій школі.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Фонетична компетентність – правильна вимова усіх звуків мови, звукосполучень, згідно з орфоепічними нормами; наголосів; добре розвинений фонематичний слух, що дозволяє диференціювати фонемі; володіння інтонаційними засобами виразності мовлення (тембр, темп, сила голосу, логічні наголоси тощо).

Фонетична компетентність формується у процесі роботи з виховання культури мовлення. Основними завданнями щодо її виховання є: 1) розвиток артикуляційного апарату (м'язи мовленнєвого апарату); 2) ознайомлення дітей із будовою мовленнєвого апарату; 3) розвиток мовленнєвого дихання; 4) розвиток фонематичного слуху; 5)

оволодіння правильною вимовою всіх звуків рідної мови; 6) удосконалення дикції; 7) розвиток інтонаційної виразності мовлення; 8) робота над усвідомленням дітьми звукового складу української мови.

У мовленні учнів початкових класів західного регіону України нами зафіксовано такі мовні деформації :

- вживання вставного н замість апострофа: *мясо, мяч, мякий, мята*;
- вживання голосного і (замість и) в іншомовних словах: *тіліфон, дїректор, тілівїзор, бїнзїн, сітро*;
- ненормативне пом'якшення шиплячих та н: *меньше, цястя, раньше*;
- відсутність чергування о з і: *конець, хутор, достати*;
- лексичні відхилення від норм граматики: *кукуруза (кукурудза), памідори (помідори), гурки (огїрки)*;
- спрощення твердих шиплячих приголосних [шч] на [ш'], [ч] на [ч'], [ш] на [ш'] : [нав'їш'ч'о],[шо];
- перехід [в] на [ф]: *кроф, любоф, нафколо*, у кінці слів і після голосного перед приголосним.

До групи орфоепічних усних помилок, що стосуються інтонації, норм наголошення, порушення норм вимови В. Бадер зараховує:

- «неправильну вимову наголошених [е], [и];
- неправильну вимову ненаголошеного звука [о] перед складом з [у];
- глуху вимову дзвінких приголосних перед глухими та в кінці слів [каска], [дуп];
- м'яку вимову приголосного [р] в кінці складу і в кінці слова [зв'їр'];
- м'яку вимову шиплячих звуків [н'їч'], [ч'асто];
- роздільну вимову дж, дз у словах типу дзвінок, джміль» [1, с. 55].

На думку О. Сербенської, «таких «перлів» позбутися можна, якщо хоч трохи захотіти. А тоді прийде й мовний самоконтроль, і самодисциплїна, а найголовніше – розвинеться внутрішня потреба шанувати мову» [5, с. 18].

Такої самої думки дотримується і А.Коваль: «Основна кількість помилок у вимові виникає через недбалість, невимогливість до себе. Цим ми завдаємо шкоди й мові, й собі, й тим, хто нас слухає. Ви тільки прислухайтесь, як у нас вимовляють числівники: во'сім, двух, пїсят, двїста, шеїсят, чотирнацїть, десїть, семдїсят...» [3, с. 218].

Як зауважує А.Колупаєва: «Вчасне виявлення недолїків усного мовлення молодших школярів, послїдовна робота над ними, запобїгання їм появі сприятиме успішному засвоєнню дітьми програми з рідної мови, оволодінню грамотою на початкових етапах навчання, яке здійснюється, як відомо, за звуковим аналітико-синтетичним методом » [4, с. 11].

У посібнику Л.Єфименкової пропонується система роботи на усунення вади письма (дисграфія) та деформацій усного мовлення школярів. На думку вченої, «несформованість фонематичного слуху призводить до того, що учні не розрізняють фонем рідної мови. На письмі це відображується у вигляді їх змішування та заміни літер... » [2, с. 3].

У процесі нашого дослідження формування фонетико-орфоепічних умінь та навичок проходило у три етапи:

I етап – підготовчо-рециптивний. Учні слухали мовлення батьків, оточуючих, учителя, фоно- та аудіозаписи прикладів зразкового мовлення, вчилися чїтко розрізняти у вимові всі звуки, склади, слова, словосполучення, речення. Слухали, розумїли, запам'ятовували.

II етап – наслідувально-репродуктивний. Коли учень відтворює, імітує (наслідує) за вчителем нормативну українську вимову.

III етап (продуктивно-творчий). Учні на основі вивченого та відпрацьованого матеріалу продукували свої знання у мовленні, будували зв'язні висловлювання. У

процесі формування фонетико-графічних умінь і навичок використовували пояснювально-ілюстративний (слово вчителя, використання підручника, у поєднанні з поясненням та узагальнюючими таблицями, схемами) та частково-пошуковий (спостереження за мовленням, евристична бесіда) методи.

Тренувальними вправами на формування фонетико-графічної компетенції були такі: фонетичний розбір, робота з орфоепічним словником, навчальне списування, диктанти різного виду (творчий диктант-переклад, вибірковий, словниковий), заучування напам'ять добірок слів на певні орфограми.

Серед прийомів на формування в учнів початкових класів орфоепічних навичок доречною для нашого дослідження є класифікація, запропонована М.Вашуленком, це прийоми: свідомого артикулювання, наслідування, усвідомлюваного творення засвоєного звука, мовного самоконтролю, порівняння, протиставлення.

Використовували пам'ятки про правила поділу слів на склади.

У процесі засвоєння фонетико-орфоепічних умінь та навичок під час виконання даних вправ обов'язковою умовою є правильна орфоепічна вимова слів. Наводимо деякі зразки вправ:

1. Застосування повного звуко-буквеного аналізу слів (н-д: *нагідки, герб, вузький, святкувати, батько, багатство, символ, дощик, честь*).

2. Проведення часткового звуко-буквеного аналізу слів (н-д: у словах *солодкий, тризуб* підкреслити букви, що позначають дзвінки приголосні; у словах *печиво, спекотний* підкреслити букви, що позначають ненаголошені голосні звуки).

3. Побудова звукової моделі слів (н-д: *духмяний, краще, пір'я, приїжджає, гілля*) за зразком: *вечеря - о - о = о*

4. Звукове конструювання (добір слів за певними звуковими координатами) (н-д дібрати слово за поданою схемою:

$--o-o=oo$ (стелиться)

5. Звукобуквене коментування слів, (н-д : *дзига, в'юн, яблуна*).

Під час опрацювання орфоепічного матеріалу доцільно використовувати такі вправи:

1. Пояснення (опис артикуляції звуків).

2. Демонстрація зразка правильної вимови за допомогою звукової наочності та імітації (наслідування) вимови учнями.

3. Прийом зіставлення і порівняння вимови слова в обох мовах – в російській та українській, (н-д: рос. *спасибо* – укр. *спасибі*; рос. *чисто* – укр. *чисто*).

4. Тренувальні вправи у вимові звука хором та індивідуально (н-д: *т[іііі]льки, дяк[уууу]ю, г[оооо]лубці*).

5. Постановка правильного наголосу у словах, перевірка за орфографічним словником (н-д: *моя, кажу, вимога, приятель, одинадцять, старанний*).

Також використовували вправи на спостереження за вимовою та тренувально-імітаційні.

Особлива увага під час опрацювання розділу «Фонетика» приділяється артикулюванню та наголошуванню звуків. Тут доречним є використання різних видів наочності: узагальнюючих 1) схем, 2) таблиць, 3) малюнків, 4) карток та ін.

З огляду на те, що характерною особливістю мовлення мешканців західного регіону є розбіжність у вимові при наголошуванні слів, під час експериментального навчання особливо доцільними були слухові диктанти, усні вправи з аудіозаписами зразків нормативного наголошування, демонстрація таблиць, схем.

Зазначимо, що під час вивчення теми «Звуки і букви» надважливо відпрацювати з учнями початкових класів наступні орфографічні правила: вимову та правопис голосного о після шиплячих, написання слів з ненаголошеними е-и, написання ненаголошених е-и в суфіксах, написання апострофа, позначення м'яких подовжених приголосних; вимову та правопис слів із дзвінками та глухими приголосними звуками, вимову та написання слів із ця-ться, написання суфіксів -ський, -цький, -зький, написання и, і після шиплячих та г, к,

х. Для цього у нашій методиці було використано тренувальні вправи на вставлення пропущеної букви. Наприклад:

Вправи на спостереження за вимовою:

3 клас. Тема: «Вживання апострофа та правила переносу слів із рядка в рядок».

Прочитайте слова. Виділіть слова із звуком [й]. Якою буквою він позначається? Як це відображається на письмі? Згрупуйте слова у дві колонки: у першу з апострофом, у другу – без апострофа. Порівняйте вимову слів першої і другої колонок. Поділіть слова на склади. Які слова ми не можемо поділити на склади?

Св...то, сім...я, цв...х, п...ять, подвір...я, р...ясно, р...яд, зор...я.

3 клас. Тема «Вимова й правопис слів із дзвінками та глухими приголосними».

Прочитайте слова. Виберіть і вставте потрібну букву. Порівняйте вимову і написання. Користуйтеся орфографічним словником.

Вихі...(д, т), бі(з, х) ...ти, гарбу...(с, з), моло...(д, т)ьба, про(з,с) ...ьба.

– Зробіть звукобуквений розбір цих слів.

Імітаційні вправи:

4 клас. Тема «Повторення вивченого про частини мови».

Прочитайте слова за поданим вчителем зразком:

Вимовляй правильно	Так неможна
<i>Піду́</i>	<i>Піду</i>
<i>Зроблю́</i>	<i>Зроблю</i>
<i>я візьму́ся</i>	<i>я ся візьму</i>
<i>Кажу́</i>	<i>Кажу</i>
<i>Лише́</i>	<i>Лише</i>
<i>Собі́</i>	<i>Собі</i>
<i>Тобі́</i>	<i>Тобі</i>

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Фонетична основа мовного матеріалу на уроках української мови не ускладнює навчальний процес, а робить навчання ефективним, практично цілеспрямованим. Проведення звукових вправ сприяє усвідомленню школярами звукових закономірностей мови, розвитку навичок мовлення, створює основу для усвідомлення мовного матеріалу і одночасно готує до засвоєння навчального матеріалу на наступних етапах навчання.

Джерела та література

1. Бадер В. І. Класифікація помилок у мовленні молодших школярів / В. І. Бадер // Рідна шк. – 1999. – № 9. – С. 53-55.
2. Єфименкова Л. Н. Коррекция устной и письменной речи учащихся начальных классов : кн. для логопедов / Л. Н. Єфименкова. – М. : Просвещение, 1991. – 224 с.
3. Коваль А. П. Ділове спілкування: навч. посіб. / А. П. Коваль. – К. : Либідь, 1992. – 280 с.
4. Колупаєва А. А. Методика обстеження фонематичного сприймання у першокласників з мовленнєвими вадами / А. А. Колупаєва // Почат. шк. – 1996. – № 10. – С. 11-14.
5. Сербенська О. Про можливості мови і культуру слова / О. Сербенська, М. Волощак // Урок української. – 2002. – № 1. – С. 17-19.

References

1. Bader V. I. Klyasyfikacija pomylok u movlenni molodshyh shkoljariv / V. I. Bader // Ridna shk. – 1999. – № 9. – S. 53-55.
2. Jefymenkova L. N. Korrekcyja ustnoj y pys'mennoj rechy uchashhyhsja nachal'nyh klassov : kn. dlja logopedov / L. N. Jefymenkova. – M. : Prosveshhenye, 1991. – 224 s.
3. Koval' A. P. Dilove spilkuwannja: navch. posib. / A. P. Koval'. – K. : Lybid', 1992. – 280 s.

4. Kolupajeva A. A. Metodyka obstezhennja fonematychnogo spryjmannja u pershoklasnykiv z movlennjevyj vady / A. A. Kolupajeva // Pochat. shk. – 1996. – № 10. – S. 11-14.

5. Serbens'ka O. Pro mozhlyvosti movy i kul'turu slova / O. Serbens'ka, M. Voloshhak // Urok ukrai'ns'koi'. – 2002. – № 1. – S. 17-19.

Лукьяник Л. В. Фонетическая основа речевого материала в начальных классах. В статье рассматриваются актуальные проблемы формирования фонетико-орфоэпической компетенции учеников. Раскрыты вопросы о изучении речевого материала в начальных классах на фонетической основе. Выяснены лингвистические основы и лингвистическо-дидактические принципы изучения фонетического материала в начальной школе. Определено реализацию системы работы во время изучения фонетического материала в начальной школе; представлены тренировочные упражнения: фонетический разбор, работа с орфоэпическим словарём, начальное списывание, диктанты разного вида (творческий диктант-перевод, выборочный, словарный), заучивание на память подборок слов на соответствующие орфограммы; приемы: осознанная артикуляция, подражание, осознанное творение звука, который усваивается, речевой самоконтроль, сравнение, сопоставление, осознание учениками звуковых закономерностей языка, развитие навыков речи.

Ключевые слова: фонетико-орфоэпическая компетенция, ученики начальных классов, фонетическая основа речевого материала.

Lukianyk L. V. Phonetic basis of linguistic material in primary school. The article deals with current problems of the formation of the pupils' phonetic and orthoepic competence. The issue of learning linguistic material in primary school on phonetic basis is revealed. Linguistic foundations and linguistic and didactic principles of learning phonetic material in primary school are defined. The article focuses on realization of the teaching system in the process of learning phonetic material in primary school; the training exercises are represented: a phonetic analysis, work on an orthoepic dictionary, learning copying, various types of dictations, (a creative dictation-translation, selective, lexical), learning collections of words by heart; techniques: the conscious articulation, imitation, conscious production of the sound which is to be learnt, language self-control, comparison, opposing, pupils' perception of language sound patterns, development of speech skills.

Key words: phonetic and orthoepic competence, pupils of the primary school, phonetic basis of linguistic material.